

Резюме

В статье рассматриваются вопросы о стилеобразующих элементах в художественно-исторических текстах.

Resume

The article studies the problems of style formation components in belles-lettres and historical texts.

ӘОЖ 827.512.122

АДАМ ПСИХОЛОГИЯСЫН АШУДАҒЫ ҚАЗАҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ ҰМЫТЫЛЫСТАР

Ж.Қ. Кішкенбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

Қазақ әдебиетінің бір саласы – драма жанрының алғашқы үлгілері, пьесалар ХХ ғасырдың басында қолжазба түрінде ел ішіне тарала бастады.

Жалпы «драматургия» – қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың басында әлеуметтік-қоғамдық фактордың ықпалымен, ұлттық өнердің тарихи дамуының заңды жемісі ретінде туған жанрлық түр» [1, 207].

ХХ ғасырдың басында жанр есебінде дүниеге келіп, басқа халықтардың драма жанры тарихымен салыстыра қарағанда, аз ғана уақыттың ішінде әлемдік деңгейде дамып үлгерген қазақ ұлттық драматургиясының қалыптасу жолы күрделі.

Қазақ драматургиясы жалпы драмаға тән қасиет-сапаларға ие. Аз уақыттың ішінде қалыптасқан, тарамдалған қазақ драматургиясы ұлтымыздың жана мәдениетімен, әдебиетімен бірге өсіп, жетіліп отырды. Әдебиеттің ерекше бір түрі – драматургия театрды нысана етеді, сахнаға қойылу үшін жазылады.

Ал қазақ драматургиясының бүгінгі дамуындағы жақсы бір құбылыс - адам психологиясын ашуға ұмтылу екендігіне Зейін Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасы жақсы айғақ бола алады. Талай сахналық шығармалар салған жерден диалогтан ақсайды. Бірінің бетін бірі жыртып, ұрсып, айқайлап қоя беретін кейіпкерлер сөзін естігенде, мазасыз, кесірлі үйге еніп кеткендей боласың. Өмірден көріп, біліп ұшырасып жүретін адамдарыңа мүлде ұқсамайтын шарқаяқ, бар сырың, бар ашуың қолма-қол ақтарып тастайтын даукес, қызыл өңеш персонаждар мезі еткендіктен де шығар, жұмбағы жан түкпірінің тереңінде жататын, ашына да кісіліктен арылмаған қаһармандарға бірден іш тартасың. «Ақын жүрегі» драмасы ең алдымен психологизмге дең қоюмен қызықты.

Өнерпаз бейнесін жасауда қазақ әдебиетінде біраз тәжірибе жинақталған. Драматургиядағы ірі бейнелер Шернияз, Сырым, Абай, Ақан сері – бәрі де ақындар. Әсіресе, Сырым мен Ақан серінің романтикалық серпінді әуенде жазылған, кемерінен асып төгіліп жатқан тентек толғаулары қазақ драматургтерінің көбіне стильдік жағынан ықпалды әсер етті. Шашкин пьесасындағы Жұмат монологтарынан осы дәстүр анық аңғарылады. Сырын мөнермен, ырғақпен, ойын тұспалмен, астармен емес, шашып-төгіп, тебіреніп-теңселіп, сыр мен ойды, сезім мен байламды қатар өрген ақын мінезін көреміз. Оның сөзі шұбырта жөнелген төкпе жыршының термесі сияқты ұйқасып, айшықталып келеді. Бірақ қасындағы адамды көп елемей алып қашып, аспанға шығып кететін кездерінде, пьесаның драмалық арқауы үзіліп, жалаң көрініс дендеп қоя береді.

Суреткерлік талапты, әсіресе роман жанрында айырықша танылған Зейін Шашкиннің шығармашылығына тән сипат форма жаңалығын қарастыру, бұрын қарастырыла түсе қоймаған тақырыпты өзге қырынан алып бейнелеу талабы драмалық шығармаларында да жиі ұшырасады. Эпикалық туындылар мен кинода қолданылатын прологты автор «Ақын жүрегі» пьесасында орынды пайдаланған.

Асылында жол үсті адамды еріксіз ойландырады. Көз алдыңнан бұлдырап өтіп жатқан тау-тас, өзен-қол, бұлт-сағым тіршіліктің де тұрақсыздығын, фәнидің жалғандық сырын меңзегендей; жалғыз болсаң мұндайда кешегі күндер, қуанышты сәттер, қайдағы мұн еске түсіп тұнжыраймыз. Ал сезімтал жолаушы кездесе, мұндайда шартарапқа көз салып, ой бөлісіп, сыр бөлісіп бір жасап қаласын.

Әрине, жол үстіндегі егде ақын көлденең кездескен көк атты жолаушыға салған жерден ақтарыла әңгіме бастамақ емес. Жұматтың Нәзипаға кешегі соғыс сұрапылындағы бастан кешкен қиындықтарын айтып беруі тебіреністен, ерекше толқудан туған жағдай. Жұматтың өткен күндерін көзге елестетер монологында талантты ақын, әйгілі партизан Жұмағали Саин өміріне ұқсас жайттер мол. «Ақын жүрегі» документальды шығарманың саяз деңгейінде қалып қоймаған, мұнда өмір деректері мен жеке деректер автордың суреткерлік дәрежесі тұрғысынан екшеліп, қорытылған. Драматург мақсаты Жұмағали Саинның биографиясын бейнелеу, ғұмырнамасын жасау емес, психологиялық тартыстар үстінде көрінген мінез-тартыстар арқылы өзегін жарып шыққан өз сырын айту.

Пьесадағы оқиға әр жерде өтпей бір орында өтсе, көрерменнің назар, ықыласы күшейе түспек деген классицизм әдісін ұстанған ертедегі драматурггер ғана емес, алып отырған өмірлік материалдың ынғайына, шығарма идеясына сәйкестікті «Ақын жүрегі» драмасынан көреміз.

Облыстық аурухананың бас дәрігерінің үйіне қонақ келмекші. Келетін қонақтар, жастық шақты бірге өткізген достар: ақын Жұмат, дәрігер Есен.

Институт бітірген қызы бар қырықтың ішіндегі Шәрбан жүрегі алай-түлей: көзден тайса да көңілден кетпеген ескі күндер барлығын қайта еске түсіргендей. Шаңырақ иесі Нәбидің өңі сұсты: құшақ жая қарсы алар сыңай танытпай тұр.

Әрекетті қонақ келер алдындағы үй-ішінің әуре-сарсаңынан бастаған драматург көрерменді шеше мен қыз арасындағы қызықты диалогтардың үстінен түсіреді. Бүгінгі заман қалыбы, тіршіліктің көп сырын кітаптан, кинодан ерте біліп алу қазіргі жастар мінезіне ерекше сипаттар бітірген: бірі әлеуметтік, азаматтық көмелеттен гөрі жыныстық балиғатқа ерте жетіп, ес біліп етек жаппай тұрып дүниеде шалыс басады, ал кейбірі біреулерінің жастық албырттығынан гөрі кекселік кемелдікті мол сүйіп, күйіп кетуінен гөрі есептеп өлшеуі, таразылап тандауы басым жатады.

Мезгіл ырғағын сезгіш суреткер кейінгі буын өкіліне тән са- рабдалдықты дәрігер қыз Нәзипа бейнесі арқылы көрсетпек болған.

Жастары алшақ жандар арасындағы сүйіспеншіліктің иірім сыр-ларын әлем әдебиетінде Шекспир, Чехов, Хемингуэй сынды жазушылар терең бейнелеген болатын. Бір қуаныш, бір қайғы, бір романтика, бір трагедия қатар жүретін күйлерді суреттеу үшін суреткерге нағыз шеберлік қажет.

Нәзипаның әкесімен құрдас, бір кезде шешесіне көңілі кеткен, қилы заманды бастан кешкен адамға ынтызары аууын өмірде кездеспейтін жайт деу, бұл адамдыққа кереғар нәрсе деп келте қайыру дұрыс болмас еді. Келбетті, мүсінді, ойлы азаматты бір көргеннен жүрегі тулап шыға келген қыздың алды-артына қарамай, тәуекелге бел буғандай сыңайы бар.

Драматург Нәзипа мен Есен линиясын шағын көрініспен тия- нақтағандай болады: жас сұлу есірік жігіттен егде еркектің ақылын оң санайды екен, өмірден татқан ащысы мол, түйгені мол жанды қалайды екен. Ал егде тартқан азаматымыз бұла арудың тентек жүрегіне ие бола алмаймын деп қорыққандай сыңай білдіреді. Өйтпесе неге қашсын.

Жұмат, Есен, Нәби, Шәрбан өмірлерінің ерекше мәнді кезеңіне қатысты өткен бір оқиға жотасы қайта-қайта, қылтиып көріне береді. Кең жайылған дастарқан ашық жарқын әзіл-күлкі, сый-сияпат бәрі де оны ұмыттыра алмайды.

Суреткердің шығармашылығы жайында академик Р. Нұрғали: «Өнердің бәйгесіне түсем, бауырым жазылып, кеңге сілтеймін деп жүрген шағында еріксіз тұсалып қалған талантты Зейін көп жылдар қалың тұманда адасып, шалғай кетіп, шет жайлап барып, өз үйіріне басқа жұрт белден асып кеткен кезде, өмірі енді еңкейе бастаған шағында қайта қосылды. Оның шығармашылығынаа тұтас көз тастағанда, талай уақытын откізіп алған, енді қайтсем қарпып қалам деген жанның асығыс қомағайлығын, содан туған кейбір атүстілікті, терендетер, әшекейлер тұста жалғыз сызық, бір бояудың жетпей қалар сәттерін көруге болады, –дейді [2, 398].

«Акын жүрегі» пьесасында драматург қатар жүріп, бірге ойнап, бірге өскен достардың басына өмір қатері төнгенде, кім қалай басты, қайда тартты деген сұрауларға жауап іздеп қоймайды, сонымен қатар адамгершілік сыналар тұстағы мінездердің құбылысын бейнелейді. Опасыздық пен сатқындық, өлім мен өмір бетпе-бет келген соғыста ғана емес, бейбіт тіршілікте де болып жататынын көрсетеді.

Сырт қарағанда төрт құбыласы тең жандар кездеседі, басында – үйі, бауырында – қазаны, алдында – малы, аясында – отбасы. Облыстық аурухананың бас дәрігері, кезінде министрдің орынбасары болған, ізін басып өсіп келе жатқан қызы қандай, қырықтың үстінде ажары таймаған әйелін айт, – Нәби бақыттылығын сипаттауға осылар да жетіп жатыр. Сөйткен адамның рухани дүниесін бірер сағатқа келген қонақтары астан-кестен етті.

Мезгілсіз шақта жазықсыз итжеккен асып кеткен Есен соңғы түнді ұмытпайды. Жұмат айтқан сөзіне, оқыған өлеңіне, басқан қадамына дейін көз алдында сайрап жатыр. Жалақор кім? Бұралып өсіп келе жатқан өрімталды көктей орған кім, наласына қалған кім?

Ешқайсысы Нәбиді көзге шұқып, басқа салып қалмайды. Жылдар өтер, буындар ауысар, біреу өрлеп шынға шығар, біреу зымырап құзға құлар, сонда талай нәрсе кешірілер, көп қиянат ұмытылар, бірақ тірлік жолына қол ұстасып бірге шыққан досыңнан көрген қиянат ұмытылмасы да кешірілмесі де анық. Жанға батқан дертке айналып, жүрекке шемен боп қатып, о дүниеге озиңмен бірге кетер.

Өткен күнде жасаған қылмыстың зіл батпан салмағы кеудесін езіп, жанын азаптаған Нәбиді ескі достары – Жұмат, Есен жүйелі сөзбен тұспалдап, еріксіз жерге қаратады.

Ауру жүрек шыдатпай, Нәби күнәһарлығынан ары күйген акын Жұмат құлайды.

Пьесаның екінші бөліміндегі тартыс қолма-қол, асығыс шешім қабылдау керек шұғыл операцияға байланысты өрбиді. Кейіпкердің мінезі, азаматтық келбеті осы қадамға қатынасына сәйкес көрінеді.

Бұрынғы зобалаңды еске түсіруге құрылған драмалық әрекетке енді өлім үстінде, ауру қыспағында жатқан адамға тәуекелге бел буып, басынды қатерге тігіп, арашашы болу яғни қиындықтан, жауапкершіліктен қашып, басқаға сілтей салудың айқасы қосылады. Бұл туралы «Өзі көзбен көріп, қолмен ұстаған дүниелер, тіршілікте мұрат тұтқан мамандық ерекшеліктері жазушы шығармаларында әр түрлі ыңғайда көрініс береді: етжақын өмір объектісін тақырып етіп алып, кәсіп қалыбынан туатын психологиялық дара сипаттарды дәл бейнелеу жиі кездеседі», – дейді академик Р. Нұрғали [1, 399]. Расында да қазақ әдебиетіндегі бұл құбылысты ұзақ жылдар дәрігер болған Зейін Шашкин шығармашылығынан анық аңғаруға болады. Кәсіп орайына қатысты туған мінез-құлықты тиянақты суреттелген.

Жүрек операциясына байланысты дәрігерлер – Нәзипа, Есен, Еркін, Генриэтта түскен әр түрлі сезім күйлерін драматург бөгде адам аңғара бермес, тек маманның ғана көзі шалар дәлдікпен көрсетеді. Дәрігердің жұмыс үстіндегі қатқыл мінезі, сөйлеу ерекшеліктері, кәсіби қимыл-қозғалыстары сенімді бейнеленген.

Операция кезіндегі қылығы арқылы Нәби мінезі жақсы ашылады. Ол үшін аруақты ақын Жұматтың тірі қалу-қалмауынан гөрі өз басының амандығы, қызмет орнынан сырғып түсіп кетпеуі маңыздырақ. Хал үстіндегі адамды Алматыға өкетіндер деген сөзді жаны ашығандықтан емес, жауапкершіліктен қашып, не көрсе де басқа көрсін деп айтып отыр. Бұл қара басының қамынан өзгеге селт етпейтін тоғышар, менменнің кескіні, іс оңға басайын деген кездегі қалпын көріңіз: «Тындап тұрмын. Иә, Нәби! Кім дейсіз? (Даусын өзгертіп). Ә, саламатсыз ба, жолдас секретарь! Операция жақсы аяқталды. Оқ алынды. Ерлік дейсіз бе? Әрине, біздің бала да жанын салды-ау. Хирургтің алтын қолы өлім аузынан қайтарды деген осы».

Әуелде ат-тонын ала қашып, беті ары қарап кетсе, пәлесіне қалмайын деген кісі, енді абыройға еншілес, жақсы атаққа ие болмақ. Жұмат көз жұмғанда, Нәби тағы өзгеріп сала береді: «Осында құдайдың зарын қылдық: «Жасама, жасама, операцияны!»,- деп. Құртты-ау мына қыз!.. Обкомға не деймін, бетім-ау!..».

Драматург кейіпкерлер мінезін психологиялық тебіреністер арқылы ашпақ болған ниетіне үнемі жете бермейді. Егде тартқан ақын Жұмат пен салиқалы әйел Шәрбан арасында айтылатын сөздер тым әсіре қызыл, шамадан тыс жылтыр сөздер. Кірпік қағуы қиындап кеткен сәтте Жұматтың үздігіп өліп-өшуі адамды мүлде сендіре қоймайды. Сахналық эффект үшін демесе, Жұмат ойын дауыс арқылы беру пьесаның драмалық материалға үйлесе қоймаған жоқ.

Қазақ драматургия саласындағы негізгі қағидаларға жауап беретін психологиялық драма – З. Шашкиннің «Ақын жүрегі» пьесасында достық парыз, адамгершілік мұрат идеясын психологиялық арнада бейнелеп қана емес, алдағы өмірге талпынған, үмітке сенім артқан тұлғалардың ірі бейнесін жасаған.

«Ақын жүрегі» пьесасы бүгінгі қазақ драмасының ізденіс жолындағы жақсы пьесалардың бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ әдебиеті энциклопедия. - Алматы, 1999. - 750 б.
2. Нұрғали Р. Драма өнері. - Алматы, 2001.

Резюме

Статья посвящена принципам раскрытия характера человека в казахской психологической драме (на материале произведений З. Шашкина).

Resume

The article is devoted to the means and principles of character drawing in Kazakh psychological drama (on the material of Z. Shashkin).

ӘОЖ 811. 512. 122

ҚАЗАҚ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «ДАЛА» КОНЦЕПТІСІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қ.С. Мұқышева

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Еуразия даласындағы мал өсірушілердің тіршілік аумағы Ұлы Дала деген атқа ие болды. Қазір бұл өбден тұрақтанған географиялық, геоклиматтық және тарихи термин. Тарихтан бұрынғы замандарда, соңғы Мұз дәуіріне дейін ол бұдан да үлкен аумақты алып жатты және Мамонт Даласы деп аталды. Мұз дәуірі кезінде бұл жерлер тіршіліксіз мұзды шөл дала болды. Неолит заманында оны Жылқы Даласы деп атауға болатын. Заратуштра заманында ол Тұран деген атқа ие болды. Антик (көне) әлемінің авторлары Скифтер, қытайлар – «өзезілдер елі», ал арабтар Дешт-і-Қыпшақ деді. Орта ғасырларда және ХІХ ғасырға дейін еуропалықтар оны Ұлы Татария деп атады. Орыс эмигранттары – еуропаның ресейлік классиктері Н. Трубецкой, П. Савицкий одан кейін Л. Гумилев Ұлы Даланы материктің өзге аймақтарынан: Еуропа, Үндістан, Афразия, Қытай, Қиыр Шығыстан ерекшеленетін, географиялық, экономикалық және тарихи тұрғыдан тұтас өзгеше субконтинент – Еуразия деп атауды ұсынды. Шынында да, Ұлы Даланың таулы-далалы және шөлді ландшафтары, сонымен қатар шұғыл-континентальды құрғақ климатының Еуропа және Азиямен ортақ тұстары көп. Байырғы тұрғындардың да көптеген ұқсас жақтары, өзгеше мәдениеті, ортақ этносоғасы тарихы бар және ұлы суперэтнос – Еуразияның далалық мал өсірушілері болды.

Еуразияның негізгі ландшафтық уәжі – шексіз кең байтақ дала - шартты түрде «жазық» деп аталатын кеңістік түсінігінің пайда болуына ықпал жасады. Бұл түсінік тарихи тұрғыдан бұрынғы кезеңдерге тіркелген және географиядан кең мағынасы болған. Әр түрлі халықта ол түрлі мазмұнмен толығып отырды. Орыс халқының тарихында көшпенді халықтар – «қыпшақтар» («половцы»), яғни «далада тұратын адамдардың» жері мағынасын беретін «Поле» ұғымы